

# Mottagningen av flyktingar från Norge 1940–1945

MARIANNE NEERLAND SOLEIM\*

Universitetet i Tromsø

Lars Hansson, *Vid gränsen: Mottagningen av flyktingar från Norge 1940–1945* (Göteborg: Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet 2019). 331 s.

## Innledning

Innledningskapitlet tar opp sentrale problemstillinger og formål med avhandlingen. Det overgripende formålet er å prøve hvilken påvirkning erfaringene av de omfattende norske flyktingestrømmene hadde på utformingen av flyktningspolitikken og synet på arbeidskraftinnvandringen. En sentral problemstilling er hvorfor den svenske flyktningspolitikken endret seg fra restriktivitet til en større åpenhet, men også hvorfor denne endringen gikk så langsomt i krigens første år.

Tidligere forskning er presentert ved en beskrivelse av endringene i svensk flyktningspolitikk i årene 1940 til 1945, og det fremheves særlig hvordan tidligere forskning har lagt vekt på skiftet fra en problematisering av politikken utfra flyktingens perspektiv og hvordan erfaringene fra mottakelsen av for eksempel de estiske flyktingene ble avgjørende for arbeidskraftinnvandringen etter krigen. Tidligere norsk forskning på flyktinger fra Norge til Sverige under krigen er presentert ved forskere som Ole Kristian Grimnes, Bjarte Bruland og Mats Tangestuen. Hansson legger litt ensidig vekt på norske forfattere som har skrevet spesifikt om de norske jødene flukt og det savnes en beskrivelse av Ragnar Ulstein sitt bokverk *Svensketrafikken* bd 1–3 her under norsk forskning.<sup>1</sup>

Kildematerialet, kildekritikk og metode er presentert i innledningskapitlet. Kildematerialet er belyst fra ulike perspektiv. Et mål har vært å belyse flyktningspolitikken fra ulike perspektiv, med utgangspunkt i det lokale

\* Fil dr i historia; fakultetsopponent

1. Ragnar Ulstein, *Svensketrafikken: Flyktingar til Sverige 1940–43*, bd. 1–3 (Oslo 1974–1977).

nivå som initierte og presset sentrale myndigheter til å endre og utvikle flyktningpolitikken. Minneberetningene er særlig brukt for å kartlegge dramatiske hendelser ved grensen.

Metoden i avhandlingen er basert på kvantitativ analyse av 33 000 forhørsprotokoller. Variabler som alder, kjønn, yrke, etnisitet og nasjonalitet i tilknytning til flyktningenes oppgitte fluktmotiv er valgt ut i den kvantitative analysen. All denne informasjonen er samlet i statistikk programmet SPSS for fremstilling av materialet. I den kvalitative metodeanalysen er det gjort et utvalg av 1 000 forhørsprotokoller på grunnlag av ulike bakgrunnsvariabler og fluktmotiv i tillegg til annen informasjon som fluktveier og konfrontasjoner med tysk politi. Dagbøker og intervju er også brukt for å komplementere opplysningene i forhørsprotokollene. Et sentralt spørsmål knyttet til forhørsprotokollene er hvorvidt de er en sikker kilde og til å stole på. Det var ganske vanlig i Nord-Norge at både flykninger og grenseløser løy i avhør av frykt for å bli avvist og dette skjedde særlig i tiden etter 1942. Hansson drøfter i begrenset grad hvorvidt protokollene er en sikker kilde i sin vurdering av de utvalgene som er gjort der forhørsprotokollene er gransket på kvalitativt grunnlag. Bruken av minneberetninger i avhandlingen er i svært begrenset grad drøftet på et kildekritisk grunnlag. Denne typen kilder er ofte påvirket av dramatik ved flukt og opplevelser ved avhør. Flyktningenes minner var også preget av hvorvidt de ble avvist eller fikk nødvisum. I kapitel 1 vises det til at det ikke var usannsynlig at flyktningenes minneberetninger ble påvirket av andre flyktnings uttalelser fra mottakelsen ved grensen men det drøftes ikke ytterligere i hvor stor grad flyktningenes minneberetninger påvirket hverandre.

Hansson har i hovedsak valgt å bruke primærkilder fra svenske arkiv og et fåtall primærkilder fra norske arkiv. Med et slikt fokus blir hovedvekten lagt på forholdene ved selve grensen og dette resulterer i at forholdene ved selve flukten på norsk side blir beskrevet i begrenset grad. Hvilke kilder er brukt i Bundesarchiv (BA) i Freiburg militærarkiv oppgis ikke i oversikten. Kildeoversikten viser til Norska arkivverket Oslo (NAV) flyktningekontorets arkiv men det oppgis ikke her hvilke arkiv som er brukt. Gjennomgangen av avhandlingen viser at det dreier seg om flyktningekontorets arkiv S-6753. Her burde deler av arkivreferansen oppgis i arkivoversikten siden det er kun én kilde som er brukt fra dette arkivet.

### *Rammeverk og omverden*

Kapittel 2 tar for seg forutsetningene for flukten til Sverige. Dette omfatter riksdagens standpunkt i flyktningpolitikken, lovgivningens endringer og utviklingen av landsbygdens myndighetsorganisasjon. Her er det også lagt vekt på hvordan det lokale perspektivet ved grensen mot nabolandene ble

oppfattet. Det blir særlig vist til at utlendingslovene av 1929, 1937 og 1945 gir et inntrykk av at fremmedhatet har preget svensk lovgivning helt siden 1700-tallet. Avhandlingen viser særlig til at følgene ble en restriktiv migrasjons- og flyktninglovgiving. I denne sammenheng savnes det en fremheving av hvorvidt det var tolkningen av lovgivningen fra mellomkrigsårene som ga de lokale myndighetene større muligheter til å bestemme flyktningenes skjebne og om dette gjaldt alle kategoriene blant flyktningene. Sentralt her er også at fiskaldistrikt i grenseområdene fikk ekstra arbeidsoppgaver ved å kontrollere utenlandske borgeres innreise i riket og avvise de "främmande element" som ikke ble inkludert i det nasjonale velferdsprosjektet.

Et sentralt funn i dette kapitlet er at dimensjoneringen av politiets organisering ikke var tilpasset den lokale statlige organiseringen på landsbygden i grenseområdene mot Norge.

Flyktningene fra Norge fikk størst oppmerksomhet av svenske myndigheter blant flyktninggruppene som ankom til Sverige i årene 1940–1943. Hansson drøfter godt hvordan spørsmålene i riksdagsdebattene endret seg fra hvordan flyktningene ble mottatt og årsakene til at en stor mengde flyktninger ble avvist i årene 1940 og 1941, til hvordan de ble tatt imot som arbeidskraft på det svenske arbeidsmarkedet.

### *Grensens vilkår og fluktveiene*

Grenseforholdene og fluktveiene blir beskrevet i avhandlingens kapittel 3. Særlig områdene i Värmland er beskrevet som et område der grensetrafikken ble omfattende på grunn av at området før krigen var preget av omfattende grensetrafikk. Dette gjaldt særlig de mange stiene gjennom skogsbeltet inn i Järnskogs distrikt hvor nærmere 11 000 flyktninger ankom i løpet av krigsårene. Et viktig aspekt som avhandlingen tar opp tilknyttet grenseforholdene er det som omtales som den grenseløse grensekulturen. Det vektlegges her særlig at samholdet mellom ulike yrkesgrupper som stenhuggere og fiskere på begge sider av grensen fikk stor betydning for selve flyktningtrafikken og mottakelsen på svensk side. Både på norsk og svensk side av grensen var flyktningene avhengig av å få hjelp av nettverket av hjelpere og losere som var etablert. Dette nettverket var særlig avhengig av grensebefolkningens initiativ til ad-hoc løsninger som hjalp flyktningene til å kunne krysse grensen. I hvilken grad var flyktningene fra Norge avhengig av grenseløser eller kjentfolk i de undersøkte fylkene er i svært begrenset grad beskrevet i avhandlingen. Beskrivelsen av ad hoc løsningene fra 1940 gir et godt inntrykk av at grensebefolkningen på svensk side støttet flyktningene og Hansson får godt frem eventuelle endringer i disse holdningene i løpet av krigen. Imidlertid kommer det ikke så godt frem i avhandlingen om grensebefolkningen var positive til alle grupper blant flyktningene.

*Flyktningmottakelsen, organisasjon og kontroll*

Avhandlingens kapittel 4 gir et detaljert bilde av flyktningmottakelsen, lokale myndigheters organisering av grensebevoktningen i årene 1940–1942 og de senere sentrale grensebestemmelsene av 1942 og 1945. Utover høsten 1942 fikk grensebevoktningen flere oppgaver i sammenheng med at sanitet- og avlusning anstalter ble etablert i grenseområdene mot Norge. Grensebevoktningen fikk også ansvaret med transport og kontroll av flyktninger før de ble sendt til landfiskalen for registrering og avhør. Et viktig aspekt her er at de lokale bestemmelsene var utarbeidet for at man på best mulig måte skulle kunne ta imot den store gruppen flyktninger som flyktet fra krigshendelsene i 1940. "Ønsket element" ble avvist ved grensen og det var landfiskalen og grensebevoktningens oppgave å avgjøre hvem som skulle avvises. Ifølge utlendingsloven skulle enkelte grupper avvises uansett om de var flyktninger eller ikke og dette gjaldt først og fremst "tattare" og "zigenare". I tillegg til økte oppgaver innen grensebevoktningen ga også motsetninger mellom sivile og militære myndigheter utfordringer for overvåkningen av grensen. Særlig ble det utarbeidet lokale løsninger på bakgrunn av mellomkrigsårenes kunngjøringer om smittebeskyttelse og karantenestasjoner. Hanssons analyse av hva det betød for organiseringen av grensens ulike myndigheter som toll, passpoliti og militære å være underordnet ulike sentrale myndigheter i 1940 og 1941, gir et godt bilde av situasjonen for lokale myndigheter ved grensen.

*Antall flyktninger og kategorier*

Kapittel 5 gir en detaljert beskrivelse av antallet og de ulike kategoriene flyktninger til Sverige. Undersøkelsen i dette kapitlet er delt inn i en analyse av året 1940 først og deretter årene 1941–1945. Norges flyktningekontor registrerte 46 200 norske flyktninger til Sverige i årene 1941–1945 og rundt 30 000 av disse ankom i de tre undersøkte fylkene Göteborg og Bohus, Älvsborg (Dalsland) og Värmland. Det vises til at det resterende antallet på 16 100 ankom de fire nordligste fylkene. I totalt antall flyktninger til fra Norge 1940–1945 oppgis det her at dette kan ha vært så høyt som 60 000–67 000 personer. I tilknytning til dette burde tidligere forskning blitt brukt for å understøtte tallmaterialet på totalt antall flyktninger som er oppgitt å være så mye som 60 000–67 000 flyktninger.

For året 1940 består flyktningene fra Norge i hovedsak av de som flykter fra krigshandlinger og om lag 5 000 norske soldater som flyktet inn i Värmland på grunn av tysk krigføring og en kaotisk norsk mobilisering. Interneringen av de norske soldatene var ikke helt uten problemer og det var særlig sysselsettingen av soldatene som ga utfordringer. Soldatene var heller ikke særlig fornøyd med interneringen bak piggrådgerder. De norske

offiserene forsøkte å gjøre det beste ut av situasjonen og i juli 1940 opphørte interneringen av de norske soldatene som ble sendt tilbake til Norge med togtransport. I avhandlingen er det ikke utarbeidet statistikk for året 1940 angående antall og kategorier og årsakene til dette burde vært bedre forklart.

For årene 1941–1945 gir analysen i kapittel 5 en detaljert oversikt over antall, yrke, alder over norske flyktninger og antallet ikke-norske flyktninger som i hovedsak bestod av sovjetiske krigsfanger, tyske desertører og jødiske flyktninger fra Tyskland, Østerrike og Tsjekkoslovakia.

For de norske jødene er funnene i avhandlingen at om lag 900 jødiske flyktninger ankom mellom 1941 og 1945 til Värmland, Dalsland og Bohuslän. De jødiske flyktningene skilte seg markant fra den totale flyktningestrømmen med 54 prosent kvinner og 46 prosent menn hvor andelen var 80 prosent menn og 20 prosent kvinner. Antallet barn per voksne var også langt høyere blant de jødiske flyktningene sammenliknet med det totale antallet flyktninger.

For de norske flyktningene viser funnene i avhandlingen tre hovedmotiv for flukt. Dette var motstandsvirksomhet, flukt for å unngå arbeidstjeneste i Norge og frykt for gisseltrusselen. De tyske desertørene er beskrevet som en flyktningekategori av særlig tysk interesse. Ad-hoc løsningene som hadde preget mottakelsen av de flyktningene ved den norsk-svenske grensen ble en nyttig erfaring når flyktningene fra Baltikum ankom høsten 1944 og den panikkartede evakueringen fra Nord-Finland over Torneälven som ble gjennomført på bare en uke i oktober 1944. Analysen gir lite informasjon om de som har oppgitt at de har fulgt etter familien som har flyktet på et tidligere tidspunkt. I hvilken grad dette var reelle flyktninger eller ikke kommer ikke så godt frem i avhandlingen.

Det oppgis i kapittel 5 at avhørsprotokollene endret innhold, hvilke endringer dette var og hvilke følger fikk endringen for flyktningene kommer i begrenset grad frem i avhandlingen. Hansson viser til at fiskalene fikk tidlig informasjon om hva terroren i Norge innebar for ofrene og at dette preget svensk grensepoliti og militære slik at de fikk en mer markant stilling mot den tyske okkupasjonsmakten. Men forklaringen på at denne endringen innen flyktningpolitikken gikk så langsomt er sporadisk beskrevet. Rutinene hos grensebevoktningen endret seg etter hvert som man fikk informasjon fra Norge men Hansson beskriver bare delvis hvordan denne informasjonen kom frem til høyere politisk nivå.

### *Landfiskalene og flyktningene*

I kapitlet 6 redegjøres det for nødfallviseringen og begrepet politisk flyktning. Analysen viser at dette var et fleksibelt begrep og det skapte problemer for landfiskalene. Svensk UD forsøkte å balansere tyske og norske krav og

dette skapte forvirring hos landfiskalene siden det var de som skulle tolke regelverket knyttet til grensen og møte et stadig større antall flyktninger med ulike motiv og bakgrunner. Sentrale myndigheter som UD hadde behov for å skaffe større oversikt over flyktingestrømmen fra Norge, men dette medførte at landfiskalene i de største flyktingedistriktene daglig måtte kontakte departementet. Dette kravet gjaldt frem til oktober 1943 da avvisningen av flyktninger ved grensen stort sett opphørte.

Kapittel 6 gir en detaljert og god beskrivelse av hva som skjedde med de flyktingene som ble avvist og om dette ble utført ved formell eller uformell avvisning. For flyktingene som ble formelt avvist var det en ekstra belastning og ikke minst farlig at deres navn, fødselsår og distriktet de ble avvist i ble kunngjort i avisen "Polisunderrettelser". For de tyske desertørene var denne fremgangsmåten helt verdiløs og betød den sikre død for noen. De fleste avvisningene ble utført uformelt og ble av flyktingene oppfattet som et hån siden de risikerte å havne i hendene på tysk grensepoliti. Mange av de uformelt avviste dukket likevel opp igjen ved samme eller et annet grensedistrikt. Det var kun Finnskoga som avviste flyktninger som påberopte seg politisk flyktingeskap på grunnlag av motstandsarbeid. Årsaken til dette er godt beskrevet og Hansson beskriver godt hvor personavhengig og knyttet til den enkelte fiskal hva resultatet av denne behandlingen ble.

Funnene i avhandlingen viser at i årene 1940–1941 og til en viss grad i 1942 var fiskalenes ulike tilnærming til hvem som skulle avvises og hvem som ble tildelt nødfallsvisum avgjørende i svensk flyktingpolitikk. Det oppgis at 590 flyktninger ble avvist i årene 1941–1945. Størsteparten av disse – 440 flyktninger – ble avvist i 1941 og deres fluktmotiv var i hovedsak motstandsvirksomhet eller at de ønsket å komme seg til Storbritannia eller Canada. Svensk UD mente så sent som i november 1942 at jødiske flyktninger skulle avvises hvis de kun anførte jødisk opphav som fluktårsak. Avvisning av jødiske flyktninger i de tre undersøkte fylkene opphørte allerede i oktober 1941. Hansson gir en god fremstilling av i hvor stor grad landfiskalene bidro til dette.

### *Forbi grensen*

I kapittel 7 beskrives den improviserte mottakelsen av flyktninger i 1940. Grensestasjonene, samlings- og evakueringsbaser og innkvarteringssteder i innlandet er beskrevet med vekt på de ulike foreninger og statens rolle i tilknytning til masseflukt. En egen forlegning for tyske desertører ble etablert i Kalmar og etter hvert som krigen utviklet seg ankom også kriminelle quislinger og danske flyktninger som hadde samarbeidet med tyskerne til de ulike lukkede forlegningene.

Forlegningene i Örerød og Kjesäter er nærmere beskrevet. Særlig med

åpningen av Kjesäter i juni 1942 tok norske representanter over de mer inngående avhørene av flyktningene. Det er også gitt en kort beskrivelse av tyskertøsenes skjebne. Hansson får godt frem det todelte bildet ved at forlegningen i Öreryd ble positivt fremstilt i svensk presse mens de norske flyktningene ga inntrykk av at stedet var preget av isolering, forvisning, flyktningstempel og arbeidsplikt. Sosialstyrelsen påpekte i 1942 at "asociala" individer skulle returnere til Norge, men hvilke grupper befant seg i denne kategorien og tallfesting av denne gruppen er ikke beskrevet i avhandlingen. De norske tyskertøsene er kort beskrevet i kapittel 7 og det savnes en forklaring på hvorfor denne kategorien avviste kvinner ikke er nærmere beskrevet i kapittel 6 i tilknytning til de avviste flyktningene.

### *Arbeidsformidlingens utvikling*

Dette korte kapitlet beskriver hvordan arbeidsformidlingen endret seg rent organisatorisk i året 1940 og i årene 1941–1945. Det er lagt vekt på den ad hoc lignende utformingen av organiseringen av arbeid i 1940 til en bedre organisert arbeidsformidling i 1945. Et resultat av utviklingen var at mottakelsesleiren i Öreryd utviklet seg i tillegg til å bli en arbeidsformidlingsleir. For de norske flyktningene ble det også en lettelse at kravet om skogsarbeid i et visst antall måneder forsvant fra 1943. Dette gjaldt særlig for de flyktningene som ikke var vant til denne typen arbeid og andelen norske flyktninger i skogsarbeid sank også fra 19 000 i 1943 til 9 800 i 1944 på grunn av rekrutteringen til de norske polititroppene.

### *Sluttord*

Lars Hanssons avhandling er et omfattende og spennende bidrag til forskningen om flyktningtrafikken fra Norge til Sverige i årene 1940–1945. Kildematerialet fra svenske arkiv tyder på et omfattende arbeid som er utført. Det samme gjelder statistikken som åpenbart representerer nye funn angående flyktningtrafikken i de tre undersøkte fylkene.